

ТИП ГЕРОЯ У “ФІЛОСОФСЬКИХ ПОВІСТЯХ” ВОЛЬТЕРА

Савкова Л. В.

Художній світ “філософських повістей” Вольтера є надзвичайно різноманітним. Його герої живуть у реальних та вигаданих країнах, у різні часи, відрізняються один від одного за багатьма ознаками (етнічною та релігійною, за віком та соціальним станом). Разом з тим, переважно світоглядний, філософський характер проблем та конфлікту у “філософських повістях” Вольтера обумовив наявне домінування серед численних персонажів вольтерівської художньої прози певного типу героя: героя, який існує, розмірковує про той світ, у якому він живе, та намагається осмислити себе й інших у цьому світі.

У французькій літературі образ розмірковуючого, мислячого персонажа не є відкриттям Вольтера. Саме такий герой — у центрі “Перських листів” Монтеск’є, безпосередніх попередників вольтерівських “філософських повістей”. Проте з’являється цей герой набагато раніше, у так званому “старому” класицизмі XVII ст., у “високих” комедіях Мольєра, у книзі “Характери, або Звичаї теперішнього століття” Жана де Лабрюйєра. Та, мабуть, у творчості жодного письменника до Вольтера (а можливо, навіть і після нього) не зустрічається стільки варіацій цього типу.

Одним із головних філософсько-етичних питань, які цікавили Вольтера — філософа та Вольтера — письменника протягом усього його життя, було питання про ставлення людини до світу, у тому числі і соціального, оскільки воно було тісно пов’язане з центральною у його творчості проблемою добра і зла та її частковими рішеннями (наприклад, теодицією наперед установлені гармонії). Як повинна себе поводити людина, якщо вона опиняється віч на віч з моральним та соціальним злом? Відповідаючи на це запитання, герої “філософських повістей” обирають різні — активну або пасивну — позиції щодо світу. При цьому світ, звісно, слід розуміти не тільки як якусь абстрактну ідею, але і як об’єктивну реальність, де існує велика кількість інших людей.

З цієї точки зору у вольтерівський художній прозі виділяються дві основні групи мислячих героїв, яких умовно можна визначити як “діячів” та “споглядачів”. Межа між ними достатньо рухома, тому що діяльні, тобто діючі, герої — такі, як славнозвісний Задіг, капелан Френд з “Історії Женні”, доктор Гру з повісті “Вуха графа Честерфілда та капелан Гудман” — також споглядають світ, осмислюють у ньому себе та інших. Разом з тим, “споглядаючи” — Мікромегас з одноіменної повісті, мудрець Шастраджит з “Листів Амабеда”, персонажі — оповідачі, наприклад, Скаментадо з “Історії Скаментадо, що розказана ним самим”, — певною мірою реалізують можливість дії. До того ж, незалежно від ступеню активності героя, його позиція виявляється також у прийнятті або неприйнятті цього світу і може бути оптимістичною або песимістичною за своїм характером.

Деякі герої займають пасивну позицію внаслідок особливостей свого світогляду. Таким є бідний Мартен та багатий Пококуранте з “Кандіда” або нудьгуючий мілорд Ну-то-що-ж з “Царівни Вавилонської”. У інших ця позиція зумовлена обставинами особистого буття, як у Бабука з повісті “Світ, яким він є”, у Козі-Санкти з однойменної мініатюри або капелана Гудмана з повісті “Вуха Графа Честерфілда...”.

У маленькому вольтерівському шедевр “Одноокий тягаль” власне історії головного героя Мезрура передуює іронічне авторське міркування про “світоглядну” функцію очей: одне з них дозволяє людині бачити у житті кращі сторони, а друге — погані. “У багатьох, — пише Вольтер, — є хибна звичка заплющувати перше око, і лише небагато хто заплющує друге, ось чому стільки людей вважали би за краще зовсім осліпнути ...” [1, 85]. Цей зачин доречно згадати тут, оскільки серед вольтерівських героїв є такі, хто обирає інший шлях: справжні мудреці, які насмілюються жити з обома відкритими очима, дивитися на світ без ілюзій та намагаються збагнути його, хоча така позиція багата на наслідки зовнішнього та внутрішнього порядку. Так, Мікромегас зазнає переслідувань за сміливі наукові експерименти та думки, що “трохи тхнуть єрессю” [1, 124]. Янсеніст Гордон з “філософської повісті” “Простодушний” через свої переконання знемагає у в’язниці. Мудрий брамін (“Історія доброго браміна”), пригнічений власним незнанням після стількох років шукань, відчуває себе дуже нещасливою людиною. Та незважаючи на це, він ні за що не бажав би того щастя, яке мала його сусідка: “За все своє життя вона ні на мить не замислювалася над загадками, які краями браміна, та вважала себе найщасливішою жінкою у світі — аби тільки їй іноді щастило здобувати із Ганга трохи води для обмивання” [1, 244]. Ця позиція не є винятковим вибором браміна: і сам оповідач цієї історії, і філософи, з якими він дискутував, і інші мислячі герої “не зажадали би щастя, якщо задля цього треба було стати дурнем” [1, 245].

Багато героїв цієї групи — сучасники автора (це персонажі повістей “Попурі”, “Людина, що мала сорок екую”, “Лист одного турка”, “Мікромегас”, “Історія одного браміна”, “Вуха графа Честерфілда...”). Вони не обмежують коло своїх інтересів метафізичними питаннями, а постійно звертаються, як і їхній творець, до так званої “практичної філософії”, до проблем філософсько-етичних. У цьому також виявляється сучасність цих героїв. У них відбито тенденцію нового часу, який вимагав тісного зв’язку філософії з нагальними питаннями буття, але надав, однак, мислителям обмежені можливості для реалізації їхніх переконань.

Тому “діячами” у Вольтера виявляються переважно мешканці давнього світу: Задіг — Вавилон, Мамбрес з “Білого бика” — Таніса, Амазан з “Царівни Вавилонської” — міфічної країни гангаридів, подорожуючий Піфагор — давньої Індії. Вони краще, ніж “споглядачі”, протистоять злу в навколишньому світі, хоча, безумовно, мають різні можливості для цього. Так, філософ Піфагор рятує життя двом бідолашним, які мало не загинули внаслідок фанатизму юрби; мудрець Мамбрес рятує принцесу Амазиду та її коханого від несправедливого суду; Амазан визволяє Бетіку від “антропокаїв” (інквізиторів) та захищає Вавилон від зазіхань чужинців; Задіг вирішує суспільні суперечки, створює нові справедливі закони та рятує жінок усієї Аравії від жакливого звичаю “вогнища вдовиць” і т. д.

Поряд з типом героя-філософа, у “філософських повістях” Вольтера зустрічається тип “псевдомудреця”. Героїв цього типу не можна назвати бездумними істотами, але всі вони виявляють себе неспроможними у реальному житті. Бакалавр із Саламанки (“Історія Женні”) виявляється неспроможним унаслідок своєї надзвичайної обмеженості: вивчаючи теологічні питання, він ніколи навіть у руках не тримав першоджерела — Святого письма. Мемнон (“Мемнон, або Розсудливість Людська”) — внаслідок свого ідеалізму, хибної посилки: він вважав за можливе щасливе існування тільки тієї людини, яка позбулася своїх пристрастей. Цітофіл з мініатюри “Двоє розраджених” — через своє начотництво, через те, що він не співвідносить теоретичні постулати та припущення з властивостями живої людини; начотництво цього персонажа підкреслено також значущим ім’ям: “Цітофіл” буквально — аматор цитат. Сумнозвісний Панглосс з “Кандіда” — внаслідок свого догматизму: “Я — філософ, і мені не личить зрікатися моїх переконань” [1, 236], стверджує він. Серед персонажів такого ж гатунку — факір Бабабек та його “колеги” — факіри-споглядальники (“Лист одного турка”); усі вони підмінюють справжнє пізнання істини та застосування її у реальному житті абсурдними з точки зору здорового глузду “методами” пізнання — наприклад, спогляданням кінчиків власних носів, щоб побачити небесне світло, і т. д.

Ще один різновид героя, розмірковуючого про світ, умовно можна визначити як “простодушного”. Більшість героїв цієї групи не тотожні типові “природної людини” у вольтерівській інтерпретації — Простодушному з однойменної “філософської повісті”, але вони близькі до нього своєю первісною соціальною незіпсованістю та наївністю. Це Кандід і Скарментадо з однойменних повістей, Амабед і Адатей з “Листів Амабеда”, головний герой повісті “Людина, що мала сорок екю”.

Усім їм треба, згідно з модним за часів Вольтера висловом, “завершити освіту ума та серця”. Усі ці герої зазнають певної еволюції; їх природжений здоровий глузд доповнюється книжним знанням та життєвим досвідом, знайомством зі світом та людьми під час добровільних або вимушених мандрівок. Зміни, які відбуваються з цими персонажами, як правило, виявляються внаслідок розвитку сюжету. Проте у “філософській повісті” “Людина, що мала сорок екю” вони також підкреслюються заміною оповідачів та особливим, власним ім’ям героя. Це відбувається тоді, коли стає очевидним прогрес героя на шляху розвитку його “розумових здібностей”. Тоді його розповідь про самого себе продовжується оповіданням одного з його знайомих, що сприяє також об’єктивізації запропонованої історії. Герой здобуває також власне ім’я — стає паном Андре — невдовзі

після завершення періоду “учнівства”; це виділяє його з безіменної юрми людей, що тільки і різняться один від одного сумою екую, якою вони володіють.

Очевидним антиподом герою — “простодушному” є тип героя — “лицеміра” (звісно, тут Вольтер продовжує традицію Мольєра, який створив невмирущий образ Тартюфа). Показово, що Вольтер найчастіше представляє його у образах священнослужителів. Це єзуїт отець Все-для-Всіх з “Простодушного”, сповідник-театинець з повісті “Жанно і Колен”, отці Фатутто і Фамольто з “Листів Амабеда”, єзуїт Каракукарадор з “Історії Женні”. Цікаво, що Вольтер підкреслює своє негативне ставлення до цих персонажів або значущими, або відверто глузливими, як у останньому образі, іменами. Лицемірство, проте, виявляється у “філософських повістях” не тільки провиною тих, хто натягує маску Тартюфа заради досягнення конфесіональних або особистих цілей, але й породженням того соціального зла, яке містить інститут чернецтва.

Герої, які розмірковують про світ, доволі часто наділяються Вольтером (на додаток до своєї основної ролі) функцією стороннього спостерігача. Два принципових моменти об’єднують персонажі цієї групи: вони чужі світові, який їх оточує, а крім того, вони — мислячі люди, отож здатні порівнювати, аналізувати, робити висновки. Вони дуже різні (як Мікромегас і Бабук, Кандід і Простодушний, Амабед і Адатея, Амазан і Формозанта), всі вони — іноземці-мандрівники, які з подивом сприймають звичаї, закони, особливості буденного життя чужих країн.

Образ іноземця-мандрівника був дуже популярним у французькій та інших західноєвропейських літературах XVIII ст. Він потрапляє сюди з утопічного роману XVI—XVII ст., який, у свою чергу, був генетично пов’язаний зі справжніми записами, щоденниками, звітами мандрівників.

Як у документальних, так і у вигаданих оповіданнях-подорожах усі події постають крізь сприйняття героя — стороннього спостерігача. Вихідною точкою для порівняння, а потім і оцінювання явищ чужого світу є переважно “свій” світ, батьківщина героя. Саме вона, за словами М. М. Бахтіна, організує “бачення та розуміння чужих країн та культур (не обов’язково при цьому своє, рідне оцінюється позитивно, але воно обов’язково дає масштаби і фон)” [2, 254]. Так, скіф Бабук порівнює звичаї та закони свого народу з тим, що він бачить у Персеполісі; Амабед і Адатея порівнюють Індію з європейською цивілізацією, гурон за прізвиськом Простодушний свою батьківщину — з провінціальною Францією, оповідач з “Листа одного турка” дивується індійським факірам і т.д. Задля своєї мети Вольтер може порушити межі правдивості: так, Формозанта, царівна давнього Вавилону, та її сучасник Амазан мандрують шляхами Європи часів Вольтера.

У “філософських повістях” Вольтера порівняння “свого” та “чужого” здійснюється по-різному. Іноді воно стає постійним лейтмотивом, як у “Листах Амабеда”. В інших повістях, наприклад, у “Мікромегасі” або “Історії Скармен-тадо...”, таке порівняння значною мірою треба домислювати читачеві. Вольтер, як завжди, велику увагу приділяє етичному аспекту. Він був упевнений у тому, що існують спільні для людей усіх рас та часів норми моралі. Тому він вважає, що висновок, який зробить “для себе” той чи інший з його героїв, може стати у нагоді всім читачам його творів, а можливо, опосередковано сприятиме здійсненню справи всього життя Вольтера-просвітителя.

Сторонніми спостерігачами у “Філософських повістях” Вольтера стають дійсно

дуже несхожі персонажі. Вони можуть бути наївними та простосердими, тількино починаючими самотійний шлях у житті, як Кандід, Простодушний, Ададея, Амабед. Це можуть бути більш досвідчені герої — як Бабук або оповідачі з “Листа одного турка” та “Історії доброго браміна”. Є серед них навіть справжні філософи — історичний Піфагор або вигаданий Мікромегас. Головне, що їх поєднує, — це здатність подивитися на звичайні для більшості оточуючих їх людей речі та явища “поглядом стороннього”.

Вольтер не випадково використовує так часто прийом “погляду стороннього” (як, до речі, й інші письменники-просвітителі). Адже в основі такого дистанціювання лежить подив — почуття дуже важливе у світлі найголовніших просвітницьких задач, бо подив, як писав В. Шкловський, — це “відкриття відстані між собою та явищем, це критика явища, оцінювання його” [3, 107]. Саме тому “погляд стороннього” у “філософських повістях” та інших творах Вольтера виявляється надзвичайно ефективним засобом для пробудження критичних здібностей у сучасників, отже, і для боротьби зі старим світом.

Досліджуючи “філософські повісті” Вольтера з точки зору характеристики його героїв, треба звернути увагу на звинувачення у схематизмі, раціоналістичності персонажів, які час від часу висувуються проти письменника як французькими, так і іноземними критиками. Дійсно, у “філософських повістях” здебільшого немає розвинутих внутрішніх монологів героїв або авторських коментарів, які сприяють відтворенню внутрішнього світу персонажів. Проте уважне прочитання цих творів переконує, що і Вольтеру притаманний певний психологізм, причому не тільки у “Простодушному”. Почуття, душевні тривоги та протиріччя дуже вдало передаються ним за допомогою стислих виразних штрихів: або через зовнішні прояви (“Задіг”, “Кандід”, “Листи Амабеда”, “Жанно і Колен”), або безпосередньою характеристикою внутрішнього стану героїв (“Простодушний”, “Царівна Вавилонська”, “Історія Женні”).

Наполягаючи на цьому, не можна заперечувати, разом з тим, що більшість персонажів “філософських повістей” — це герої, яким притаманна певна заданість та однобічність; вони не наділені, як правило, характером, який розуміється як індивідуальне поєднання всіляких людських якостей. Така властивість вольтерівських героїв здається цілком закономірною, оскільки впливає, на наш погляд, із самої природи даного виду художньої прози. Вольтер, як і інші автори “філософських повістей” XVIII століття, звичайно ставив собі за мету зображення типу особистості, моделі людської поведінки, які відзначаються високим ступенем філософського узагальнення, хоч і наділяються окремими індивідуалізуючими рисами. Тому не дивно, що важливе значення у художньому світі “філософських повістей” Вольтера набувають герої-типи та персонажі-функції, тобто персонажі, які виконують певні функціональні ролі щодо головного героя або у художньому творі в цілому. Саме тому і не слід вимагати від “філософських повістей” якостей психологічного — або навіть просто — якостей роману.

Резюме

У статті розглядається специфіка “філософських повістей” Вольтера; визначаються основні різновиди героїв-типів його творів: “діяч”, “спостерігач”, “муд-

рець”, “псевдомудрець”, “простодушний”, “лицемір”; наголошується на органічності героїв-типів для такого виду художньої прози, яким є “філософська повість” XVIII ст.

Список цитованої літератури

1. *Вольтер*. Философские повести. — М., 1985. — 574 с.
2. *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики. — М., 1975. — 504 с.
3. *Шкловский В.* Избранное: В 2 т. — Том 1. — М., 1983. — 519 с.